

AT VÆRE, AT VILLE OG AT HAVE – TRÆK AF LUKSUSLOVGIVNINGEN I DANMARK I 15 – 1600-TALLET

■ LEON JESPERSEN

INDLEDNING

I 15- og 1600-tallet omgav danske adelige sig i stort omfang med et luksusbetonet forbrug. Det afspejlede sig i klædedragt og i overdådighed ved sammenkomster i forbindelse med barsler, bryllupper og begravelser, men også ved et storstilet herregårdsbyggeri. Lovgivningsmæssigt forsøgte man at regulere og dæmpe overdådigheden, der bredte sig til dele af borgerstanden.

Et par eksempler kan illustrere lovgivningen. I 1654 udgik en forordning om ødselheden ved adelige bryllupper, begravelser og andre gæstebud. Den blev begrundet med "adskillig ofverflødighed i vertskaber, klædedragt och unødig fortæring" m.m., "saa guds runde velsignelse til guds store fortørnelse [...] henvendes."¹ Det forordnes bl.a.:

Spisningen skal vere med kold køchen, som tilforne brugeligt hafver veret, saavit paa bordet kand faae rum och icke it fad at settes paa it andet; tilladis icke heller at bruge confiture eller nogen slags syltet tøjg i posteier eller anden mad. [Om begravelser bestemmes:] "Beslag paa ligkister maae icke vere uden den dødes vaaben och grafskrift med sorte jernhengseler paa kisten [...] Ald traaknipling, ingen undtagen, hvidsøm, strikning och udsydning paa lindet skal vere afskaffet..."²

Året efter – i 1655 – bestemtes det i en forordning om bryllupper blandt gejstlige og borgerstanden:

...da paa det enhver mere efter sin stand, end ubetengt med andre til skadelig exempel, sig kunde hafve aarsag at forholde, hafve vi ved vores rigens raads betenkende och samtycke derom ladet gjøre den anordning som følger:
[Gæsterne] Maa spise sex retter mad och icke mere, och det foruden nogen confect, skenke vin af kander och icke af glas.³

¹ Secher 1887-1918, bd. VI 1918, 161-164; citatet, 161.

² Sst., 162; 163-164, Forordning om ødselheden ved bryllupper, begravelser og andre vertskaber, 11. juli 1654.

³ Citaterne sst., 256 og 257: Forordning om bryllupper iblandt gejstlige og borgerstanden, 4. nov. 1655.

Den 2. maj 1610 udgik en forordning om bryllupper, faddere, barselskost og begravelse i København, hvor det reguleres, hvor mange gæster forskellige grupper må indbyde. For at kontrollere gæsternes antal,

da schall icke alleniste fogdens och byesens thiennerer huer søndag till første predicken och høigmesse paaware och tæle, huor mange par mands och quindes personer, der følger huer brudgom och brud till och fra kircken, men och byefogden mett kemneren der foruden schulle fuldmacht haffue att lade brudgomen met deris schaffer och bryllups beder for dennom kalde, huilcke schulle fremblegge och offuergiffue richtig zedell paa alles deris naffne, som de till fæstindøll, bryllup eller fadder bedet haffue...⁴

I forordningen hed det videre, at: "Naar nogen borgerdaater schall vdredis till brud, da schall hende icke anden smøcke, end hendes stand mettfører, paasettis, jcke heder brudestolen vdi kircken anderledes att bepryde end met flamsche hiunder och tæcker, som en erlig borger sielff kand formaa".⁵

Dette er blot nogle eksempler på en umiddelbart ejendommelig lovgivning, der ned til mindste detalje regulerede folks klædedragt og gæstebud ved dåb, bryllupper og begravelser. Detaljeringsgraden synes ikke at kende nogen grænser, når man i forbindelse med begravelser lovgav om ligfølgets størrelse, antallet af vokslys, ligkistesøm, hvad der måtte serveres, samt hvornår og hvor længe begravelsen måtte finde sted. Tilsvarende detaljerede regler fandtes for bryllupper, hvor mange retter og hvilke drikkevarer, der måtte serveres, om det var kolde eller varme retter, om der måtte anvendes drikkeglas osv. De tre eksempler afspejler, at lovgivningens gennemgående formål var – for hver stand – at definere et "passende" forbrug især i forbindelse med gæstebud og klædedragt. Lovgivningen havde en funktion i opretholdelsen af standssamfundet ved at tillade adelen andre statusudtryk end øvrige stænder. Men lovgivningen opfyldte også andre formål.

Luksuslovgivningen var hverken begrænset til 15-1600-tallet eller til Danmark. Den har rødder i middelalderen – den ældste, danske luksusforordning er fra 1283 – og lovgivningen kendes fra andre europæiske lande, men den var tæt i 15-1600-tallet. Umiddelbart en bizar lovgivning. Den adelige luksus og lovgivningen mod den er blevet bedømt forskelligt gennem tiden.

I det følgende skal luksuslovgivningen undersøges i adelsvældens tid (1536-1660) med henblik på at diskutere dens formål og funktion.⁶

⁴ Nielsen 1872-1887, bd. I 1872, 587.

⁵ Sst., 586.

⁶ Det følgende har delvis karakter af en sammenskrivning af mine tidligere artikler om statuskonsumtion og luksuslovgivning: Jespersen 1990, 26-34; samme 1997, 169-195; samme 2001, 369-397; samme sst., 478-496. – Vedr. dansk luksuslovgivning jf. Petersen 1982; Skaarup 1993, 130-145; Frøsig 1969, 377-402. Troels-Lund u.å.

TIDLIGERE FORSKNING

Omkring år 1900 finder vi to tolkninger, der i lang tid kom til at præge udforskningen af 15-1600-tallets forbrugslovgivning. Den ene opfattelse var den aristokratfordømmende historieskrivning, der prægede en del af 1800- og begyndelsen af 1900-tallets historieskrivning, og som blot så adelens luksusforbrug som udtryk for en nydelsessyg og degenereret stand.⁷ Frem gennem 1900-tallet finder vi et stadig mere nuanceret syn på 15-1600-tallets adel. Det gjaldt ikke blot adelstandens kompetencer, men revurderingen omfattede også luksusforbruget, der blev sat ind i nye rammer.

Den anden retning satte forbruget og lovgivningen mod det ind i en større samfundsmæssig og social sammenhæng, hvor forbrug er blevet tillagt en statusfunktion og blev social markør i en kamp om symboler og identitet. Dermed bliver luksuslovenes detaljerede og petitesseagtige reguleringer også lettere at forklare. Denne retning er repræsenteret af forskere som Thorstein Veblen og Georg Simmel. En senere repræsentant for retningen, Lawrence Stone, fremhævede i 1965, "conspicuous consumption serves a social function as a symbolic justification for the maintenance or acquisition of status"⁸

I den sidste menneskealder har udforskningen af forbrug i høj grad været præget af Norbert Elias' og Pierre Bourdieus tilgange. Centralt i Elias' arbejder står de samfundsmæssige centraliseringstendenser i tidlig-moderne tid og specielt den betydning, hofkulturen fik for civilisationsprocesserne i samfundet.⁹ Det var nu ikke blot et spørgsmål om eksempelvis økonomisk styrke, men om dannelse, manerer, opførsel, klædedragt, byggeskik m.m. I den forbindelse kunne der udvikle sig en "höfische Konkurrenz", en kappestrid om kongens gunst m.h.t. embeder.

Bourdieus nu klassiske værk *La distinction* er blevet oversat til flere sprog.¹⁰ Bourdieu så hverken en overensstemmelse mellem "klasser" og smag eller en automatik mellem sociale forhold og symbolsk repræsentation. I stedet for klasser og barrierer opererede han med en social arena, bestående af hierarkier, og på tværs af classeskellene kunne der være tale om dominerende og dominerede. Han opfattede forbrug som kulturelt betinget, især præget af den socialisering, der fandt sted som barn, men også som påvirket af habitus-begrebet, et individuelt betinget handlingsmønster, der også var præget af individets erfaringer. Hvordan en person handler i en given situation, afhænger således af vedkommendes samlede evne til at håndtere situationen, men denne tilsyneladende frihed er begrænset af den pågældendes habitus og "kapitaler".

Bourdieu opererer med fire slags kapitaler: økonomisk, social, kulturel og symbolsk kapital. Den økonomiske kan være velstand i penge eller jord, den sociale re-

⁷ Som eksempler på denne retning står bl.a. Gustav Bang, S.M. Gjellerup og J.A. Fridericia.

⁸ Stone 1965, 185. Simmel 1904, 130-155; Veblen 1899.

⁹ Elias 1983. Tysk udgave 1969.

¹⁰ Bourdieu 1984. Fransk udgave 1979.

præsenterer familie-, netværks- og venskabsrelationer, mens den kulturelle rummer uddannelse, kvalifikationer og smag. Den symbolske kapital, der opsummerer de andre kapitalformer, er så at sige omverdenens samlede bedømmelse af vedkommendes sociale anseelse og status, men bedømmelsen varierer, afhængig af hvilket felt (del af det sociale liv) den foretages ud fra. De enkelte kapitaler har forskellig værdi og anseelse i forskellige dele af samfundet.

Bourdieu's terminologi og indfaldsvinkel har nogle klare fordele, men også begrænsninger i relation til stændersamfundet. I 15-1600-tallets danske stænder-samfund udgjorde stænder- og privilegieskellene ikke blot nogle veritable barrierer, men de baserede sig på en lovfæstet ulighed, der også inddrog og påvirkede forbruget. En stændergradueret forbrugslovgivning sætter således nogle af Bourdieus mekanismer ud af kraft eller gør dem ulovlige. Som det vil fremgå af det følgende, kan der iagttages flere eksempler på individuelt betingede forbrugsmønstre (som udtryk for habitus), men perioden var især præget af borgerstandens imitation af adelens forbrug, selv om der også kan ses eksempler på, at borgerlige f.eks. fastholdt deres traditionelle klædedragt, hvad der både kan tolkes som udtryk for socialisering, og at de ville sætte standarden m.h.t. mode.

I relation til Bourdieus teori kan der imidlertid iagttages en vis sammenhæng mellem økonomisk formåen og forbrug. De ændrede økonomisk-sociale forhold muliggjorde f.eks. et større forbrug, der kunne problematisere opfattelsen af en "passende" standsdragt. En adeligs forbrug kunne udfordres, dels af uadeliges imitation af adelskulturen, dels af standsfællers kostbare bestræbelser på at følge den sidste mode.¹¹ Mens der ikke er nogen nødvendig sammenhæng mellem forbrugsmønstre og økonomisk-sociale forhold, er forbrug i sidste ende afhængig af det økonomiske fundament, herunder af kreditværdigheden. Bourdieus teori om socialisering passer umiddelbart på adelens tankegang, selv om adelige naturligvis også har handlet ud fra habitus. Når borgerstanden efterligner adelskulturen, og både borger- og adelstanden ændrer livsstil, har vi her et ikke særlig udforsket spil mellem socialisering og habitus. Borgerstanden kunne f.eks. have et syn på penge, handel og økonomisk rationalitet, hvor opmærksomheden retter sig mod det rationelle i at trænge ind i adelens "symbolfællesskab". Både for den enkelte adelsmand og for lovgiverne var den ændrede økonomisk-sociale lagdeling mellem stænderne og inden for stænderne et problem, og det blev stadig vanskeligere at definere og begrunde en både passende og uændret standsdragt.

Efter aristokratfordømmelsen og frem gennem 1900-tallet er adelen blevet rehabiliteret på flere måder. Også det luksusbetonede forbrug er blevet bedømt mildere og inden for andre rammer. Forbrug kan ses som en form for synliggørelse under en konkurrence om gunst, embedstildeling m.m., altså en investering i karriere. Lawrence Stone har for Englands vedkommende fremhævet, at adelens ødselhed

¹¹ Se generelt Bogucka 1976, 23-41.

ikke kun resulterede i en kapitaleksport, men at den også satte liv i økonomien ved at stimulere en hjemlig vareproduktion. De sektorer, der tilfredsstillede elitens statuskonsumtion, viste en særlig dynamik. Naturligt nok koncentrerede væksten sig især til hovedstaden (London).¹²

I Sverige har luksusforbruget været undersøgt under forskellige vinkler. Margareta Revera har som Lawrence Stone set statuskonsumtionen som årsag til en økonomisk omfordeling og til udviklingen af en pengeøkonomi. Den satte en specialiseret håndværksproduktion igang, ligesom den kunne gavne bønderne som producenter og arbejdsfolk.¹³ Konjunkturer, skatter samt offentligt og privat forbrug medførte en større økonomisk omfordeling, der viste borgerstandsgrupperes stadig større økonomiske betydning. Peter Englund har behandlet forbruget i relation til adelsideologien og netop fremhævet den manglende – eller omvendte – sammenhæng mellem forbrug og rigdom, hvor nedadgående økonomiske konjunkturer for adelen netop begrundede et større forbrug: ”Ju mer marken gungade under deras fötter, desto mer hängav de sig åt lyx [...]”¹⁴ Kaj Janzon har undersøgt forbrugets rationalitet som karrierebefordrende, og Kekke Stadin har set det under et genusperspektiv.¹⁵ Disse svenske undersøgelser indgår som inspiration for det følgende. Hele luksusforbruget og lovgivningen mod den kan relateres til en kamp om symboler mellem forskellige sociale grupper, og afspejler nogle omfattende samfundsmæssige strukturændringer i 15-1600-tallet. Det er især dette aspekt, der skal behandles i det følgende efter et kort rids af luksuslovenes forskellige begrundelser.

LUKSUSLOVENES FORMÅL

Luksuslovene havde følgende formål:

- Et moralsk / religiøst formål, hvor overdådighed bl.a. opfattes som gudsbespotteligt.
- Et økonomisk-socialt formål, hvor begrænsninger i overdådighed skal beskytte økonomisk svage, der vil efterligne mere velstillede forbrugsmønstre.
- Et statsfinansielt formål, hvor begrænsningerne i ”merkantilistisk” ånd skal reducere import af ”unyttige” varer.
- Et genus-perspektiv, der fremhæver henholdsvis det specifikt mandlige og kvindelige.
- Et samfundskonserverende formål, hvor såvel luksusforbrug som den lovgivningsmæssige regulering af den skulle understøtte den eksisterende opdeling i stænder.

¹² Stone 1965.

¹³ Revera 1984, 113-135; samme 1988, 103-131.

¹⁴ Englund 1989, 76.

¹⁵ Stadin 2005, 31-59; Janzon 1999, 197-226.

- En regulering af forholdet mellem kongemagt og adel, der havde samme samfundsbevarende formål.¹⁶

Det er især de to sidste punkter, der fokuseres på i det følgende.

LUKSUSLOVGIVNINGENS MORALSKE OG RELIGIØSE FORMÅL

I Danmark som i mange andre europæiske lande fandt "luksusforordningerne" om "overflødighed" ofte en religiøs eller etisk begrundelse. Ved en livsførelse i overflod og luksus ville man pådrage sig Guds vrede og straf. Denne sammenhæng stod helt klar for regeringen, da den i 1629 udlagde Danmarks nederlag i Kejserkrigen (1625-29) som "Guds vredes ris", Guds straf for et syndigt liv. Da krigen var brudt ud, blev der i 1626 forordnet bededage, hvor præsternes formidling af det moralsk og religiøst anstødelige i "overflødighed" indirekte kunne anvendes til støtte for kongens krig. Faren nærmede sig. Menigheden skulle uden yppighed og pragt aflægge lasterne og bede for kongen samt alle hans forsæt, råd og gerninger til menighedens velfærd,¹⁷ så bededagene reelt rummede et vagt forsvar for en defensiv krig ført med offensive midler.

Faren for gudsbespottelse og Guds fortørnelse og straf var en tilbagevendende begrundelse i luksuslovene. Ifølge en forordning fra 1576 om adelige begravelser resulterede den overdrevne indtagelse af drikkevarer i, at kirkegængerne mødte så berusede op, at de med "bulder och skreg" generede gudstjenesten.¹⁸ Regeringen indskærpede senere formaningerne m.h.t. drikkeri ved begravelser, og den regulerede også barselsøl, udskænkning ved ligvagt, ligesom kirkelige handlinger og sammenkomster skulle afvikles tidligt på dagen for at undgå overforbrug og gudsbespottelige handlinger.

De religiøse, moralske og sikkerhedspolitiske aspekter smeltede sammen i den danske menighedsforordning fra 1629. Her understreges det, at folks "lif, lefnit oc omgengelse" var lige så vigtig som kirkegang, beden og syngen.¹⁹ Sammen med nogle af de gudfrygtigste i sognet skulle præsten kontrollere den enkeltes livsførelse m.h.t. forhold, der netop var vanskelige at forfølge ved domstolene, og her nævnes bl.a. overflødighed og bekostning.

Med menighedsforordningen af 1629 ses befolkningens daglige livsførelse som et statsanliggende og en integreret del af sikkerhedspolitikken. Ikke mindst på den baggrund er luksuslovene blevet set som tiltag oppefra, som øvrighedens regulering og disciplinering af samfundet. Forholdene var imidlertid mere nuancerede. Præsten skulle selv foregå menigheden med et godt eksempel ved ikke at følge an-

¹⁶ Denne opdeling, som jeg har benyttet i tidligere arbejder (jf. n. 6), svarer stort set til den, der efterfølgende er lavet på globalt plan; jf. Hunt 1996.

¹⁷ Secher 1887-1918 bd. IV 1897, 350. Forordning om bededage, 25. sept. 1626.

¹⁸ Secher 1887-1918 bd. II 1889-1890, 37 (21. nov. 1576).

¹⁹ Secher 1887-1918 bd. IV 1897, 449. Forordning om kirkens embede 27. marts 1629, sst., 446-477.

dres nye påfund, men holde sig til tarvelige klæder, som sømmede sig for standen.²⁰ Og ifølge en ny forordning om bededage fra 1631, skulle præsten især prædike imod drikken, banden, nye hoffærdige klæder og opfordre menigheden til sparsommelighed "efter hvers vilkaar".²¹

ET PASSENDE FORBRUG FOR HVER STAND

En elite kan afgrænse sig på flere måder over for andre samfundsgrupper: gennem fødsel, rigdom, kvalifikationer, symboler m.m. I 15-1600-tallets Danmark var det gennem en varierende kombination af disse kriterier, men her samler interessen sig om adelens symboler som distinktion. Adelen afgrænsning indebar dels, at den signalerede et fællesskab med standsfællerne, dels at den udelukkede andre fra dette fællesskab.

Gennem et "iøjnefaldende forbrug" ville adelen over for omverdenen udtrykke et krav om status og magt, men helt basalt også legitimere og opretholde et tilhørsforhold til en gruppe, som på nogle samfundsområder netop sikrede en forret eller eneret i forhold til andre stænder. Betegnelsen "iøjnefaldende" er velvalgt, for status og magt skulle synliggøres over for omgivelserne. Ved pragt og overdådighed viste man sin formåen og sin position i det samfundsmæssige hierarki, og i den udstrækning pragtudfoldelsen blev monopoliseret, enten p.g.a. dens bekostelighed eller p.g.a. lovgivning, der reserverede denne form for pragt for en bestemt gruppe, signalerede man både sit tilhørsforhold til gruppen – og udelukkelsen af andre.

Magt kan legitimeres på flere måder. Ved overensstemmelse mellem funktioner og privilegier eller ved en symbolsk retfærdiggørelse af social status. Der kan være tale om to forklaringer, men de kan også smelte sammen. Da rigsadmiral Herluf Trolle i 1565 udtalte, at adelen bar guldkæder og ville agtes for mere end andre, fordi den forsvarede landet, var der overensstemmelse mellem privilegier og funktioner, men også med den symbolske magt. Og alligevel repræsenterede Herluf Trolle ikke blot den gamle krigeradel, men havde også blik for betydningen af uddannelse. Han støttede både udlandsrejsende og oprettelsen af en skole, Herlufsholm. Adelsvældens mange "luksusforordninger", der regulerede forbruget, skulle sikre denne sammenhæng mellem status og symboler.

15-1600-tallets luksuslove var ikke mindst karakteriseret ved, at de for hver stand nøje regulerede klædedragt og forbrug ved gæstebud. Også adelens forbrug var underlagt begrænsninger, men det gennemgående princip var, at den gennem en mere pragtbetonet livsudfoldelse skulle adskille sig fra øvrige stænder. Forsøgene på at definere et "passende" forbrug for hver stand skulle etablere faste, sociale markører, der afspejlede identitet og tilhørsforhold til – og samtidig andres udelukkelse fra – en bestemt gruppe. Gradueringen af forbrug afspejlede et samfundsmæssigt hierarki, der har stået ganske klart for samtiden, fordi de sociale

²⁰ Sst., 475.

²¹ Sst., 530-534. Forordning om ordinære bededage 9. febr. 1631; citatet 531.

markørers koder er blevet forstået af dem, de rettede sig mod. Pragtudfoldelse i klædedragt eller ved gæstebud skulle over for omverdenen vise forskellen på adelige og uadelige.

Det fremhævede Hans Willumsen Lauremberg også i nogle skæmte digte (1652), hvori han ironiserede over pyntesygen og tingenes foranderlighed.²² Denne afslørede sig bl.a. i klædedragt, sprog og titler. I et nyt liv ville han – p.g.a. den franske modes magt – være skrædder i Paris. Om den bestående standsforskel i klædedragt hed det: "Saa læng' hvert Lædemod udi sin Platz kand være, Saa læng' kand den fatzon aff Klæder bliffv' med Ære".²³ Videre skrev han:

At saadan Daarlighed oc lækkerlig Maneere
Gaar vældig nu i svang oc monne sig formeere
Aff fremmede Habit oc nye Klæder Dract,
Aarsag her til jeg ey retsindig kand betract
End at mand med sin Stand sig icke lader nøye.

Om adelens stilling hed det:

Den høye Adelstand skal være respecteret
Frem for en Borger her oc anden Middelstand
At alle oc en hver sin Ære nyde kand.
Saa maa jo vær'et Tegn ved hvilcket mand kand vide
I hvilcken Ordens Stand et Mennisk' monne sidde,
Oc slig udvortis Tægn sees bæst i Klædedract
Dog ey materien alleene i sin Pract,
Men ocsaa den Figur, Fatzon oc ny' Maneere
Ved hvilcken Stænder tre adskilde burde være.²⁴

Med fremhævelsen af "tegn" kan luksusforbrug som social markør og kode næppe udtrykkes tydeligere. Lauremberg sætter fingeren på det problem, at grupper inden for borgerstanden ikke blot overtog adelsmoden, "Saa snart at Adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig oc dereffter abe."²⁵ Men til tider overgik borgerne denne, så man kunne gå forbi en adelsmand i ringe klæder, mens man gjorde ære for folk i fløj, uden at kende deres stand. Lauremberg blev således indbudt til en købmand, der havde en stue så flot som en kongelig sal.²⁶

²² Lauremberg 1889. Wade 1996, 91-101.

²³ Lauremberg 1889, 24; jf. 3f., 13.

²⁴ Citaterne, sst., 27, 28.

²⁵ Sst., 29.

²⁶ Sst., 56ff., 97f.

Laurembergs digt afdækker luksuslovgivningens svagheder: 1) at den ændrede økonomisk-sociale lagdeling i samfundet muliggjorde, at dele af borgerstanden kunne pynte sig med "adelige" statussymboler og brød ind i det adelige symbolfællesskab. 2) At selv om Lauremberg ikke kan se fornuften i fremmede og nye klæder, og klædedragten var det bedste symbol på adskillelse af stænderne, så var det ikke "materien alleene i sin Pract, Men ocsaa den Figur, Fatzon oc ny' Maneere", der adskilte stænderne. Her kan hentydes til snittet, der kunne være standsbestemt, men også til moden. Fastfrysningen af en "passende" standsdragt blev konfronteret med den omskiftelige mode. Lauremberg indså det umulige i at begrænse pragtudførelsen:

Den lowlig Ordinantz som giffven er om Klæder
 Ey actis ved et Haar, med Fødder mand den træder,
 Hvad høye Øffrighed har giffven for Mandat
 Som Lappen aff en Skoe bortkastis det med Spot.²⁷

I Pierre Bourdieus tanke-system er der ingen automatik mellem social position og luksusforbrug. Forbrug er kulturbestemt og individuelt. Symboler afspejler ikke automatisk individernes økonomisk-sociale situation. Men en vis sammenhæng er der alligevel. Overført til 15-1600-tallets Danmark finder vi en kamp om symboler, hvor dele af borgerstanden og adelen får et fællesskab i økonomisk status og til dels også et "symbolfællesskab", der udfordrer den eksisterende orden.

1500-tallets mange luksuslove hang sammen med prisrevolutionen, som adelen profiterede af, og som den omsatte i herregårdsbyggeri, klædedragt og store gæstebud. Omvendt er det slående, at bønderne – og kun i mindre grad borgerstanden – omtales i 1500-tallets forbrugsbegrænsninger. Men borgernes forbrug skulle efterhånden blive en trussel, ligesom den ændrede velstandsfordeling, både mellem stænderne og indenfor stænderne influerede på luksuslovgivningen.

ØKONOMISK-SOCIALE FORHOLD

Konjunkturer samt statsligt og privat forbrug skabte en økonomisk-social omfordeling i samfundet, og det blev i vid udstrækning borgerstanden i København, der profiterede af såvel privates luksusforbrug som af statsmagtens øgede virksomhed og udpumpning af penge. Luksuslovgivningen kom ikke alene i konflikt med de ændrede økonomisk-sociale forhold mellem stænderne, men også med de voksende økonomisk-sociale distancer inden for de enkelte stænder.

En del luksuslove blev begrundet med forbrugets økonomisk-sociale konsekvenser. Luksusforbruget bragte nogle i økonomisk uføre eller til fallit. For en adelsmand var det iøjnefaldende forbrug nærmest blevet en nødvendighed: Man

²⁷ Sst., 48.

skulle leve op til forbrugsstandarden for at blive accepteret som adelsmand. Forbruget var derfor hverken begrundet i materielle behov eller i økonomisk formåen, men i hævdelse og bibeholdelse af status eller som udtryk for ambitioner. Herregårdsbyggeri – et af de mest iøjnefaldende former for forbrug – kan ses som en investering i karriere. Og i nogle tilfælde kunne det også gælde opkøb af jord, der var en begrænset og delvis monopoliseret ressource. Når nogle adelige i de første årtier af 1600-tallet opkøbte gods til priser, der ikke var godsøkonomisk rentable, kunne det være en investering i karriere. Motiverne kunne variere.

For at komme i betragtning ved embedstildeling m.m., måtte man være synlig.²⁸ Noget tilsvarende har Kaj Janzon vist m.h.t. rigsadmiral Karl Karlsson Gyllenhielms byggeri og økonomi i første halvdel af 1600-tallets Sverige.²⁹ Størstedelen af hans – og mange andres – indtægter stammede ikke fra godsdrift, men fra embedsbesiddelse. Da pragtbyggeri indgik i en konkurrence om synlighed, status og embeder, og ikke i snævre, godsøkonomiske kalkuler, afspejlede byggeriet rigsadmiralens kreditværdighed.

Den danske adel udgjorde formelt én gruppe, uden underopdeling som i Sverige og England, og da lovgivningen netop havde til formål at opretholde de funktionelt begrundede stænderskel, behandles den danske adel i lovgivningen som én samlet gruppe. Som udgangspunkt så man bort fra de ændrede økonomisk-sociale forhold både mellem stænderne og inden for adelsstanden. Velstillede kunne skrue forbruget op og indføre nye, kostbare skikke, som økonomisk dårligere stillede standsfæller søgte at leve op til. Lovgivningen imødekom de sidstnævntes ønsker om at få lagt et loft over forbruget. Begrundelsen – beskyttelse af økonomisk svage – var ikke grebet ud af den blå luft, for initiativerne til lovgivningen kom til dels nedfra. I 1640'ernes Danmark gjorde repræsentanter for den udenråds adel sig til talsmænd for en lovgivning på dette område. Den skulle beskytte de økonomisk svage, begrænse den kapitalkrævende import af luksusvarer, men også dæmme op for et moralsk forkasteligt overforbrug.³⁰ Hvad der for nogle tog sig ud som en ambition om at vise et forbrug, der svarede til deres økonomiske formåen eller udtrykte krav om magt og karriere, oplevedes af andre som en social tvang. Luksuslovene gik imidlertid på kompromis med fælles bestemmelser for alle medlemmer af en stand og tog ved en graduering af forbruget efter socialgrupper hensyn til lagdelingen inden for borgerstanden.³¹

I en forordning fra 1610 vedrørende Københavns borgere, der blev citeret i indledningen, får vi indblik i bysamfundets lagdeling. Her skelnedes der mellem en gruppe bestående af borgmestre, rådmænd og købmænd, der måtte indbyde 24 par folk og 12 karle; håndværkere, der måtte indbyde det halve, samt "thienneste løse

²⁸ Jf. generelt Petersen 1982.

²⁹ Janzon 1999.

³⁰ Jf. generelt sagregisteret i Erslev 1883-1890, bd. III 1888-1890.

³¹ En sådan graduering kendes fra andre lande. Jf. f.eks. Zander-Seidel 1968, 60.

folck, arbeider, daglønner, sielffødinge och andre dens lige” der højst måtte indbyde 6 par folk.³² Den store gruppe kongelige tjenere i København indplaceredes også. De fornemste af dem blev lige som professorer, pastorer og kapellaner placeret blandt borgmestre, rådmænd og købmænd, mens bådsmand og bøsseskytter blev ligestillet med håndværkere.³³ Bønder, der omtales i en anden forordning, måtte ligeledes indbyde samme antal gæster som en håndværker.³⁴ For borgerlige, der økonomisk havde mulighed for samme livsførelse som adelige, men lovgivningsmæssigt blev hindret i det, har det taget sig absurd ud, at adelen undertiden lånte hos borgerne til forbrug. I boopgørelser efter danske købmænd, der handlede med finere stoffer og luksusbetonede varer, optræder der ofte adelsgæld.³⁵ Mens 1800-tallets aristokratfordømmende historieskrivning utvivlsomt overvurderede adelsgældens størrelse, var såvel dens eksistens som ikke mindst de begrænsede, legale muligheder for at inddrive den en anstødssten for borgerne. Da der ofte var tale om runde beløb, tyder det på, at det ikke blot drejede sig om ubetalte vareleverancer, men måske om en egentlig udlånsvirksomhed. Adelsgælden havde imidlertid større symbolsk end økonomisk betydning.

Det sociale pres for øget forbrug kom til udtryk i en række dispensationsansøgninger fra borgerlige. I tidlige danske luksuslove skelnedes der blot mellem frie og ufrie; men i erkendelse af bysamfundenes komplicerede økonomisk-sociale lagdeling indførtes der embedsmæssige og andre skel. I første omgang kombineres de embedsmæssige skel med økonomisk-sociale, hvad der skærpede lovgivningen. I en forordning fra 1624 om borgerstandens gæstebud ved bryllupper, barsler og begravelser blev forbruget gradueret efter formuegrænser (på henholdsvis 10.000, 5.000 og 2.000 daler).³⁶ Og ifølge en forordning fra 1655 måtte uadelige med en formue på mindst 5.000 daler indbyde ikke mindre end 40 par folk foruden 12-14 karle samt servere 6 retter mad. Var formuen mindre, måtte der indbydes halvt så mange gæster. Formuens størrelse byggede på bystyrets skøn, men åbenbart i sidste instans på en "selvangivelse". For borgerne blev mindet om, at hvis de anmeldte en formue på mindst 5.000 daler, ville de også blive beskattet derefter.³⁷

Også beskatningen kunne danne grundlag for en graduering af forbruget. I 1621 fik borgmestre, rådmænd og fornemme borgere, der måtte indbyde 24 par folk, og som gav mindst 2 mark i skat, tilladelse til – foruden dansk øl – at udskænke 2 amer vin (ca. 300 liter). Betalte man 1 mark i skat, halveredes vinudskænkningen.

³² Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 584ff.

³³ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, s. 279f. Biforordning om brylluppers afholdelse i København, 11. april 1610.

³⁴ Sst., 276 (punkt 3). Forordning om bryllupper, 6. april 1610, sst., 275f.

³⁵ Larsen 1965.

³⁶ Secher 1887-1918, bd. IV 1897, 155-164. Forordning om hvorledes herefter skal holdes med fæstesøl, bryllupper, barsler og begravelser i købstæderne i Danmark og Norge.

³⁷ Secher 1887-1918, bd. VI 1918, 256f. Forordning om bryllupper iblandt gejstlige og borgerstanden, 256-259.

”Gemene” borgere og håndværkere med en skattebetaling på under 1 mark måtte kun udskænke dansk øl.³⁸ Indrømmelserne hjalp ikke meget, for i 1630 bad Københavns bystyre — på det fornemste borgerskabs vegne — om yderligere lempelser i vinudskænkningen.³⁹ Kongen bevilgede lempelser ”anseende den v-lighed paa stand och (f)ormue [...] paa borgerschabitt” i København.⁴⁰ Presset fortsatte imidlertid, og i 1640 meddelte kongen, at han blev bestormet med dispensationsansøgninger vedrørende antallet af gæster og vinudskænkning ved bryllupper.⁴¹

Med luksuslovene definerede man nogle fælles rammer for hver enkelt stand, der skulle virke samlende for standens medlemmer, men samtidig afgrænsende og ekskluderende i forhold til andre stænder. I praksis måtte man imidlertid tage hensyn til de forskelligartede økonomiske og sociale forhold inden for borgerstanden og også graduere forbruget inden for standen. Men nogle borgere begyndte også at benytte statusudtryk, der var forbeholdt andre stænder.

Nogle borgere begyndte at bære guldkæder, det vil sige det ydre tegn, der i Herluf Trolles øjne symboliserede adelens funktionelle begrundelse, privilegier og status. Når det i en forordning fra 1621 hed, at borgerne ikke synligt måtte bære guld-kæder, afslører det, at adelens tidligere funktionelt begrundede prydelser nu kunstigt måtte monopoliseres, og at velstående borgere i bogstavelig forstand måtte skjule deres rigdom.⁴² Mens velstående borgere blev begrænset i deres forbrug, var der adelige, der opretholdt et forbrug, som der ikke var økonomisk basis for. Det var ikke mindst det forhold, som den aristokratfordømmende historieskrivning dvælede ved. Typisk for luksuslovene omhandlede de det synlige, men regulerede eksempelvis ikke undertøj eller udsmykning af privathjem – kun ved gæstebud.

Men ved at definere et ”passende” forbrug, i realiteten en ”standsdragt”, forsøgte man ikke blot at løfte standsdragten ud af de økonomiske strukturer, men også at gøre den ”bestandig”, det vil sige at løfte moden ud af klædedragten. Ingen af delene lykkedes. Med klædedragten som social markør opererede man tværtimod med en foranderlig målestok, hvor man kun beholdt sin status, hvis man fulgte moden. Det var netop dette ”modeslaveri”, den franske udsending, Charles Ogier, i 1634 beskrev under sit ophold i København, hvor han blev opsøgt af adelsdamer, der skulle forhøre sig, om deres tøj og frisurer fulgte moden (den franske, der var ”trendsætter”).⁴³ I samtiden kan man iagttage modsætningerne mellem en moderigtig klædedragt og en sædvanlig. En modsætning mellem de spørgende, modebevidste adelsdamer,

³⁸ Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 634f. Magistratens meddelelse af den kgl. forordning, der indskrænker brugen af vin m.m.

³⁹ Nielsen 1872-1887, bd. IV 1879, 781.

⁴⁰ Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 98.

⁴¹ Secher 1887-1918, bd. V 1903, 59ff. Forordning om bryllupper og fæstensøl, 3. juli 1640.

⁴² Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 645, pkt. 7: ”..ingen, som af borgerlig stand ere, vere tilsted at bære guldkieder udenpaa deris klæder”. (Forordning om klædedragt, perler og ædelstene, 20. feb. 1621).

⁴³ Clausen & Rist 1914 /1969.

som Charles Ogier bl.a. mødte i 1634, og dem, der tog afstand fra "nye påfund". Inden for adelen kunne modsætningen gå mellem velhavende og mindrebemidlede, men ikke nødvendigvis, hvis man ser på modetemaet i adelsmænds instrukser for sønnernes udlandsrejser.

I 1641 gjorde Christian 4. sig lystig over modetyranniet. Han mente, at bukserne nu var gjort så franske, at man næsten ikke kunne bøje sig i dem.⁴⁴ Kancellisekretær Gabriel Knudsen Akeleye formaner i sin rejsevejledning for udlandsrejsende, *Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta* (1643), om, at rejsens mål ikke var at vende tilbage med nye klædedragter og manerer.⁴⁵ Og i rigsråd Tage Thotts instruks (1643) for sønnens udlandsrejse var formålet ikke forbrug. Rådskollegaen Christen Skeel indskærpede ligeledes sparsommelighed i sin rejseinstruks til sønnen, der ikke skulle klæde sig som en dukke, "thj kledderne bør iche at ziere personen, men(s) personen klederne".⁴⁶ Her finder vi ganske prægnant udtrykt, at adelsmanden skulle være noget i sig selv og ikke retfærdiggøre social status ud fra symboler.

Både en ny klædedragt og det dannelsesideal, som adelen efterstræbte, skulle erhverves i udlandet. Rejseudgifterne afhang af, om udlandsrejserne havde karakter af hofrejser, studierejser eller/og turistrejser, men kunne i nogle tilfælde årligt andrage 1.000 rdl. Adelsmanden Hans Skade, der i 1636 skrev et harmdirrende brev til sin søn Niels, der opholdt sig i Nederlandene, tilhørte klart "lavadelen". Faderen var utilfreds med sønnens ekstravagante livsførelse i udlandet: "Jeg haver vel sat i Aar paa din elemenske Skjelm baade Klæder og rede Penge over 100 Rigsdaler, som er dette Aars Indkomst", og sønnen skulle tænke på, at "vi ikke have uden en halv Snes Bønder, og dem kan man ikke flaa Huden af" for sønnens skyld.⁴⁷ Her lyder tydeligvis en stemme fra adelsproletariatet.

Hvad bønderne mente, ved vi ikke, men vi har bevaret et anonymt, adelsfjendtligt skrift fra 1646, hvis autenticitet er blevet diskuteret. Her kritiseres kombinationen af udlandsrejser og luksusforbrug, og adelen anklages for på udlandsrejser at bortødsle penge til dans og moderigtigt tøj, som bønderne måtte betale for.⁴⁸ Forfatteren krævede flere sider af håndfæstningen revet ud og stillede det retoriske

⁴⁴ Bricka og Fridericia 1883-1885 / 1969, 27.

⁴⁵ Det Kgl. Bibliotek, Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, *Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta* a Gabriel Akeleye Knudtsen 1643. Akeleyes skrift, der for en stor del var et plagiat af en engelsk håndbog, fik en speciel, dansk vinkel.

⁴⁶ Vedr. instrukserne, jf. Leon Jespersen 1994, 254f. med henvisninger samt 270f.

⁴⁷ Hougaard m.fl. 1983, 144.

⁴⁸ Det Kgl. Bibl., Ny Kgl. Samling 616c, IV, folio: Documenter til Christian IV's Historie: Huad aarsage Danmarchis Rige Dag for Dag forarmes, Commerciën undertrøchis och bønderne ødeleggis. At der ikke var tale om et senere skrift, men formentlig et flyveskrift, støttes af, at det findes i den svenske gesandt Magnus Durells embedsarkiv i det svenske rigsarkiv fra de år, han var gesandt i Danmark (1646-1657). Som andre svenske gesandter fulgte han nøje kritikken af adelstanden og samfundsstrukturen. Magnus Durells arkiv, Riksarkivet, Stkh., Danica I: Svenska beskickningars till Danmark brev och arkiv 1537-1809, vol. Nr. 43: Residenten Magnus Durells strödda beskickningshandlingar 1646-1657, lægget Strödda handlingar.

spørgsmål, hvad adelstanden var god for? Han forsvarede et adelsbegreb, der grundede sig på dyder, og angreb af samme grund adelsværdighedens arvelighed og adelens manglende modydelser for privilegierne.

Godt ti år senere, under Karl Gustav-krigene udkom et andet adelsfjendtligt skrift, *Icon Nobilium*, med den sigende undertitel: *Dett er De danske Adels Contrafey, naar de skall gaa imod dieris oc Fæderneslandsens Fiender*, og med en lige så sigende tegning af adelsmanden som en haremand. Her foretages der en spottende kobling mellem luksusforbrug og adelens privilegiebegrundende forsvarsplicht: hvis adelen skal jage fjenden bort, er det med drikkeglas.

VERA NOBILITAS – DEN SANDE ADEL

Der var unægtelig sket noget siden Herluf Trolles selvbevidste tolkning af guldkæderne som et retvisende symbol på adelens forsvarsplicht og privilegerede stilling og til uadeliges modsatrettede, hånlige kobling af forbruget med forsvarsplichten. Imellem de to yderpunkter ligger nogle mellemtrin. For Herluf Trolle var koblingen mellem symbolik og funktion sørgelig reel. Han faldt i kamp få måneder efter udtalelsen. Men efterhånden bliver der tale om en symbolik, der får et andet indhold. Betydningen af adelens forsvarsfunktion var vigende, men når standen fortsat lod guldkæder og klædedragt symbolisere status, fungerede pragten og luksuslovgivningens stændergraduerede forbrug som en defensivforanstaltning, som en legitimering af status under adelens sårbare omstilling til andre og nye funktioner. Adelen var sårbar som et skaldyr, der skifter skjold. Og det var under dette hamskifte, at både samtiden og aristokratfordømmelsen slog til.

Adelens konsumtion opfattede historikeren S.M. Gjellerup i 1800-tallet som ødselhed, pragtsyge og udskjelser, og – kombineret med sin samtids degenerations-teorier – betragtede han den som en væsentlig årsag til standens forfald. Resultatet blev en "udlevet, aandsfattig og karakterløs" slægt.⁴⁹ Konsumtionen havde således ingen funktion inden for hans forklaringsrammer. Men når Gjellerup samtidig hævdede, at adelen kuldsejlede under sin omstilling til nye funktioner, og betragtede adelens ødselhed som en kappestrid med den økonomisk stadig mere betydende borgerstand, relateredes konsumtionen alligevel både til nedbrydningen af det funktionelt opdelt stændersamfund og til de ændrede økonomisk-sociale forhold mellem stænderne.⁵⁰

Adelen skulle demonstrere, at den eksisterende adel var lig med den "sande" adel, men den sande adel i 1600-tallet byggede på noget andet end i 1500-tallet. Hvis de forbrugsgoder, man smykkede sig med, også overførte bestemte egenskaber, dyder og noget ophøjet til besidderen, blev det muligt at kombinere de symboliske skel med andre. Desuden kunne byrd kombineres med bestemte dyder, men andre end forsvarsplichten, så fødselselitens magt blev selvforklarende. En del af såvel

⁴⁹ Gjellerup 1873-1874, 31.

⁵⁰ Sst., 26, 28f.

forbruget som af forbrugslovgivningen drejede sig om at bevare den eksisterende samfundsstruktur og dermed at fremhæve og underbygge skellene mellem stænderne. De nye dyder omfattede statstjeneste mere generelt, hvad flere instrukser for unge adelsmænds udlandsrejser også lagde op til.

Flere adelige var klar over nødvendigheden af et funktionsskift. I 1602 fremhævede den danske adelsmand Godske Lindenov i Franeker (Holland) statsmandsgerningen som målet. Fag som retsvidenskab, historie og sprog var nok så vigtige som militære færdigheder. Ganske interessant argumenterede han for, at adelsrettighederne ikke længere var knyttet til krigerstanden, men til den stand, der beklædte de højeste embedsposter i landet, og han indså truslen mod adelens funktionelt begrundede privilegier ved standens omstilling til andre funktioner.⁵¹

De tidligere omtalte rejseinstrukser afspejler, at flere adelige havde læst skriften på væggen. I en årrække havde kongemagten understøttet udlandsrejsende mod, at de bagefter ville tjene i centraladministrationen. I Akeleyes tidligere omtalte rejsevejledning, hvor moderigtige klæder nedgøres, var rejsens formål at erhverve en solid viden om forfatningsforhold og om udenrigs- og sikkerhedspolitik, hvor kundskaber i geografi og sprog kan opfattes som "hjælpediscipliner". Akeleyes skrift var nærmest en håndbog for den vordende diplomat, og hvor såvel rejsemål som -indhold var bestemt ud fra statens interesser. Prægnant sammenfattede han: Vores fædreland er først og vi selv sidst.⁵²

I rigsråd Tage Ottesen Thotts instruks (1643) for sønnens udlandsrejse nævnes latin, fransk, tysk og ekscercitier, altså en blanding af boglige og kavallermæssige færdigheder. Rejsen formål var ikke at fortære, hvad man har, men at lære noget, som man kunne tjene fædrelandet og kongen med.⁵³ Og rådskollegaen Christen Skeel formulerede en rejseinstruks, hvori han nedgjorde ødselt forbrug som statusmåler til fordel for erhvervede kundskaber, der kvalificerede til offentligt embede. I instruksen fremhævede han den pavelige gesandt Bentivoglio og hans relationer som et forbillede. Det politiske og juridiske studium havde en fremtrædende plads i hans instruks.

Mens rigsadmiral Herluf Trolle i 1565 havde begrundet adelens privilegier og pragt med standens pligt til at "forsvare" riget, var det et gennemgående træk i adelens selvforståelse frem gennem 1600-tallet, at adelen mere bredt skulle "tjene" riget, altså ændringen fra en kriger- til en tjenesteadel. Men som nævnt kunne en ændring af de funktioner, der begrundede standens privilegier være lige så farlig som nødvendig.

⁵¹ Sst., 37ff.

⁵² Det Kgl. Bibliotek, Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, Peregrinatoriæ, fol. 8r-v.

⁵³ Rigsarkivet, håndskriftsamlingen I. Terkel Klevenfeldts samlinger nr. 38. Dokumenter vedrørende adelige familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott Saavelsom for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester, 1643.

Kongemagten havde med stipendier understøttet såvel adeliges som uadeliges udlandsrejser, men erhvervelse af f.eks. boglige færdigheder kunne virke nedbrydende på opdelingen i stænder, der blev tildelt forskellige privilegier. Allerede i 1509 skrev englænderen Edmund Dudley, at den engelske adels stilling blev undermineret af uadelige, der havde erhvervet den nye lærdom.⁵⁴ Og i Sverige voksede der et uadeligt sekretærregimente frem i slutningen af 1500-tallet.

Ud fra dyder og kvalifikationer og ikke gennem iøjnefaldende forbrug skulle adelen vise omverdenen, at den eksisterende adel var identisk med den "sande adel". Argumentationen mindede om borgerstandens, og Skeels samt andres fremhævelse af dyder og kvalifikationer kunne afspejle, at adelen måtte finde en anden værdimåler for social status. Christen Skeel havde i sin ungdom selv været på årelange rejser i udlandet, og gennem sin karriere kendte han betydningen af embedsbesiddelse.⁵⁵ På flere måder afspejler Christen Skeels instruks 1600-tallets strukturforandringer, ikke mindst adelens problemer med at opretholde og legitimere sin stilling, herunder standens forret eller eneret til visse embeder.

Mens adelens dannelsesideal blev udvidet til forskellige former for statstjeneste – og ikke kun forsvarsfunktionen – blev den af øvrige stænder bedømt ud fra opfyldelsen af forsvarsplichten. Hvis adelen fortsat skulle sikre sin stilling, måtte den monopolisere embedsbesættelser og uddannelse. Omvendt plæderede uadelige for lige adgang til embeder, fordi de havde erhvervet de nødvendige kvalifikationer. Det var ganske sigende for de nye forhold, at unge adelsmænd på udlandsrejser ofte blev ledsaget af en borgerlig (præceptor), der selv tidligere havde været udenlands.

Pragt- og nydelsessygen har naturligvis eksisteret, men vi har også kendskab til mange adelige, der ikke alene vendte sig mod den, men som også bidrog til lovgivningen mod luksus. Inden for adelen var det især mindrebemidlede grupper, der blev klemmt mellem velstillede standsfællers modebevidste og dyre luksusforbrug, der fungerede som en social tvang, og dele af borgerstanden, der udtrykte deres sociale ambitioner gennem efterligning af adelskulturen – det Lauremberg så udmærket skildrede i sine skæmtedigte. Den danske, adelige protestbevægelse – repræsenteret af landkommissærerne – rejste flere gange i 1640'erne krav om begrænsninger i adelens pragtudfoldelse, og flere af disse krav stammede sikkert fra den menige adel.⁵⁶

Christen Skeel førte som rigsråd en dagbog, der rummer mange kritiske bemærkninger om luksusforbrugets omfang.⁵⁷ Han efterlevede selv principperne om sparsommelighed og mådehold og forfægtede dem bogstavelig talt lige til sin død. Det fremgår af en memorial og af hans bevarede testamente, der rummede gan-

⁵⁴ Jf. Skinner 1978, bd I, 243.

⁵⁵ Tomner 1962.

⁵⁶ Jf. sagregister i Erslev 1883-1890, bd. III 1888-90, 504.

⁵⁷ Dagbogen er udgivet i Jespersen og Larsen 2004.

ske detaljerede forskrifter for hans beskedne begravelse.⁵⁸ Udover denne memorial havde han tidligere affattet et testamente, hvori han advarede døtrene mod "galmodige dragt" og overdådighed med en spådom, der snart skulle gå i opfyldelse. De skulle nemlig ikke vænnes til at lade sig opvarte, eftersom disse vanskelige tider, som han længe havde spået om og advaret mod, ville betage dem både stadsen og opvartningen! Han harcellerede over verdens overdådighed, der havde nedkaldt Guds fortørnelse og bragt ulykker og plager over landet.

Både som medlem af 1640'ernes adelige protestbevægelse og som rigsråd var Christen Skeel fortaler for mådehold, og man mærker initiativer og et pres nedefra – fra den udenråds adel. Mens det adelige rigsråd ofte kun besvarede de spørgsmål, som kongen havde stillet, synes det på eget initiativ at have fremlagt et forslag i 1654 om begrænsninger ved adelige bryllupper og begravelser, et forslag der kort efter blev udstedt som forordning.⁵⁹ Flere af indgrebene mod luksusforbruget blev da også begrundet ud fra privatøkonomiske hensyn og afspejlede formuleringsmæssigt, at initiativet kom nedefra.

Gennem Christen Skeels skrifter får man et noget andet syn på forbrug og overdådighed. Hvor repræsentativ hans indstilling og de bevarede instrukser er, kan vanskeligt afgøres. Prangende herregårdsbyggeri, epitafier og gravmæler over såvel adelige som borgerlige samt overdådigheden ved gæstebud og i klædedragt, der til stadighed måtte begrænses ad lovgivningens vej, vidner om, at mange af hans samtidige havde en anden holdning.

Hverken Christen Skeel eller Tage Ottesen Thott, der plæderede for sparsommelighed og vendte sig mod luksusforbruget, var mindrebemidlede. Tværtimod hørte begge til blandt landets største godsejere. Christen Skeel ejede over 900 bøndergårde, og Tage Thott blev kaldt "kongen af Skåne" p.g.a. sin godsrigdom. Så ikke kun adelsproletariatet protesterede mod et ruinerende forbrug. I flere rejseinstrukser tillagdes adelen andre funktioner (end forsvarsfunktionen), og hvor betydningen af tilegnelse af kvalifikationer – den meritokratiske tanke – fik en fremtrædende plads, måske farvet af Gabriel Akelyes rejsevejledning.

Fra adelsmanden Oluf Parsberg har vi bevaret nogle leveregler (fra 1652) for sine sønner, der skulle begynde som junkere ved hoffet. De skulle klæde sig efter deres stand, men ledsaget af advarsler mod overdådighed m.h.t. klædedragt, mad og drikke, ligesom de skulle undgå spil og gæstebud. De skulle sætte tæring efter næring, og ikke spille tiden. I ledige stunder skulle de læse historie og lære adelige ekscercitier (fægtning, ridning og dans). Tiden skulle også bruges til at knytte kontakter med de hoffolk, der stod højt i gunst, og de skulle – noget beregnende – hel-

⁵⁸ Det Kgl. Bibl., Håndskriftsamlingen, Langebeks ekscerpter nr. 162, lægget: Copie af Christen Skeels Testamente aller sidste vilje d. 19. nov. 1658 tillige Skeels testamente til M. Overberg. Materialet er gennemgået i Jespersen 2001, 379.

⁵⁹ Rigsarkivet, Kongehusets og rigets arkiv B5d: Erklæringer og betænkninger 1648-60 (6.7.1654); Secher 1918 1887-1918, bd. VI 1918, 161-164.

ler ikke vige tilbage for at simulere, hvis de ville skabe sig en karriere ved hoffet. Derfor skulle de også undgå enhver kritik af kongen, og få enhver til ven. Her taler en tam tjenesteadel, der skal behage kongen, og hvor hoffet er karrieremæssigt omdrejningspunkt.

Mens det kan være vanskeligt at indfange socialisering og reproduktion, finder vi i såvel Akeleyes, Skeels og Thotts instrukser som Parsbergs leveregler en skriftlig nedfældelse af de to fænomener. Deres anvisninger afspejler også humanismens dannelsesideal, "a complete personality", verdensmanden, der kan bemestre enhver situation. Når Parsberg fremhæver værdien af at kunne tæmme og styre sine passioner, er det udtryk for den selvdisciplinering, der også karakteriserede dette dannelsesideal.

STATSFINANSIELLE FORMÅL

Med det større statslige og private forbrug, der fremkaldte en økonomisk-social omfordeling i samfundet, forsvandt samtidig en del af midlerne ud af det økonomiske kredsløb – til udlandet. Eksempelvis ved import af luksusvarer, aflønning af udenlandske militærpersoner, indkøb af militært udstyr eller råvarer til samme. Også de kulturelle kontakter til Europa medførte en "kapitalflugt". Christian 4. begrundede i 1620 oprettelsen af Sorø Akademi (en pendant til Collegium Illustre i Sverige), der skulle erstatte eller udskyde studierejser til udlandet, med at disse "hid indtil uden lands søgt er med stor pending spille".⁶⁰ Luksuslovgivningen fik et nationaløkonomisk sigte ved merkantilistiske tiltag, der skulle hindre kapitalflugt. Kritikken rettede sig imod den "unyttige" import, herunder kniplinger, finere stoffer, krydderier, udenlandsk øl og vin, konfekt m.m. I stedet skulle der benyttes indenlandske varer. Der var forbud mod, at borgere bar silketøj, men i 1621 blev forbuddet delvist ophævet, formelt p.g.a. de økonomiske forskelle inden for borgerstanden, reelt for at ophjælpe den indenlandske silkeproduktion, for tilladelsen gjaldt kun silkevarer, der var fremstillet i Danmark.⁶¹ Men man kunne også udnytte folks laster fiskalt, idet man til dels opgav idealerne til fordel for betaling af en afgift til nærmeste hospital, uden at der blev tale om egentlige afgiftslove.⁶²

GENUS-ASPEKTER

Luksusforbruget havde også et genus-perspektiv, der ikke er blevet undersøgt nærmere for Danmarks vedkommende. Men ud fra tilsvarende svensk materiale har man hæftet sig ved, at luksusforbruget og moden for mænds vedkommende rummede nogle symbolværdier, der skulle udstråle: rigdom, fysisk styrke, kundskab

⁶⁰ Erslev 1883-1890, bd. I 1883-1885, 280.

⁶¹ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 665f.

⁶² Secher 1887-1918, bd. V 1903, 287; Nielsen 1872-1887, bd. III 1877, 98.

og virilitet.⁶³ Selv om det var et samfund, hvor det hovedsagelig var mændene, der tjente og brugte penge, og hvor konsumtionen primært skulle underbygge mænds status ud fra mandsdominerede funktioner, så rettede lovgivningen mod iøjnefaldende forbrug m.h.t. klædedragt sig især mod kvindernes beklædning og smykker, ligesom den kommenterede deres opførsel.

Billedet af mandsdominans har naturligvis nuancer. Dels var der ikke så få kvindelige godsejere – og et par enkelte lensbesiddere – dels figurerer kvinder som debitorer hos købmænd, der handlede med finere og luksusbetonede varer. Den franske iagttager under tronfølgerbrylluppet i København i 1634 kunne som nævnt berette om danske kvinder, som opsøgte ham for at forhøre sig, om deres tøj og frisure fulgte moden.

Den hyppige omtale af kvinder er slående. En dansk forordning fra 1586 forbød dans før afrydningen af bordene bl.a. p.g.a. uheld, hvor kvinder, der gik over de stadig opdækkede borde, var udsat for fald. Samme forordning regulerede det ædelstensbesatte hovedsmykke, fordi kvinderne var ved at dåne under vægten! I en forordning fra 1576 om adelige begravelser fik adelsdamer påtalt, at de "smøcke dennom fast lige førstinder".⁶⁴

Omtalen kan have flere årsager. Den bidrog til at understrege forskellen mellem det mandlige og det kvindelige. At der også kunne ligge noget kønsspecifikt – og nedvurderende, kønsdiskriminerende – i omtalen af kvinder, synes tilfældet i rigsråd Christen Skeels instruks fra 1653 for sønnens udlandsrejse, idet han formanet om, ikke at klæde sig kvindagtigt(!) eller på dukke- og gøglervis.⁶⁵ Og i Oluf Parsbergs leveregler for sine sønner advares de mod overdådighed og at pynte sig ligesom kvindfolk.⁶⁶

Også Lauremberg fokuserede i sine skæmtedigte i vid udstrækning på kvindernes forbrug. "Saa snart at Adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig oc dereffter abe."⁶⁷ "Ey mange Qvindefolk kand meere gaae til Fods, Men Hæste for en Vogn maa ferdig staae til Trotz", "De ere oc behængt med ypperlige Kiæder, Vdaff det bæste Guld som Kobbersmeden smeeder".⁶⁸

Hans forklaring på kvindernes store forbrug af luksusvarer og modeslaveri følger efter hans tidligere citerede ord, at der må være nogle tegn, der adskilte stænderne:

⁶³ For det flg. om genus-aspektet, jf. Stadin 2005, 39. – Det flg. har karakter af en kortfattet fremstilling. Emnet fortjener en mere grundig undersøgelse.

⁶⁴ Secher 1887-1918, bd. II 1889-1890, 39, 447.

⁶⁵ Vedr. instrukserne, jf. Jespersen 1994, 254f. med henvisninger samt 270f.

⁶⁶ Rigsarkivet, private personarkiver nr. 1486, pkt. 18. Samtidig formanet sønnerne om at behandle deres hustruer som deres lige.

⁶⁷ Lauremberg 1889, 29.

⁶⁸ Sst., 40.

Dog meest fornemmelig sees det i Qvindekøn
 Som bæste ret har til at føre Practen skøn,
 Thie see en Mands Person kand Adelskab fortiene,
 Naar hand sit Fædern´ Land med Troskab monne meene,
 Oc strider ridderlig med et Heroisk´ Mod
 For Gud oc Konge sin at voffve Liff oc Blod.
 Men saadan drablig Stand kand Qvinder ey erlange
 Men maa den Arffve ret eller aff Manden fange.
 Derfor de billig bør at haffve under skeed
 I deres Klædedragt ey nogen til fortræd.⁶⁹

Det var Laurembergs forklaring. Lovgivningens fokusering på kvinder skyldes ikke mindst, at kvinderne var genstand for mændenes iøjnefaldende forbrug. Hustruen/kvinden blev udstyret med luksusbetonede genstande og fungerede som et udstillingsvindue for mandens status.

I en svensk forordning fra 1589 om borgerliges klædedragt og gæstebud kritiseres borgerne for at investere deres penge i tøj til hustruerne i stedet for i handelen, en anklage der med stor ret også kunne rettes mod danske stænder. P.g.a. borgernes begrænsede kendskab til smykker, købte de ofte uægte perler "och betale så glaset lijke dyrt med gullet, therigenom penningarne komma af Rijket".⁷⁰ Det var i vid udstrækning kvinderne, der blev udstyret med luksusbetonede genstande, så de udsendte koder om mandens sociale status.

ADSKILLELSE AF KONGEMAGT OG ADEL

Luksuslovene tildelte de respektive stænder forskellige muligheder for at udtrykke status. På samme måde satte lovgivningen et skel mellem adelens og hoffets forbrug. Indadtil skulle hoffets pragt overgå adelens, og om nødvendigt sikres ved lov, når kongemagten følte sig truet. Udadtil havde hoffets funktion en lignende vigtig statusfunktion, der blot udspillede sig i en international arena. Det er bemærkelsesværdigt, at der i 1576 – som optakt til 1600-tallets tætte lovgivning – udstedtes en forordning om adelige begravelser, hvis formål var at sætte et skel mellem kongemagt og adel. Det var hoffet, der ønskede at sætte standarden for forbruget; men det viste sig nødvendigt at distancere sig fra adelen ved hjælp af en lovgivning, ofte fremkaldt af konkrete begivenheder.

Den aktuelle anledning til forordningen i 1576 om adelige begravelser var en adelig gravskik, der efter kongens mening var en indtrængen på hans område. De efterladte efter Peder Oxen blev af kongen beskyldt for at have givet ham en begravelse, "som herrer och førster tilhører", men arvingerne måtte ikke give Oxen anden

⁶⁹ Sst., 28.

⁷⁰ Stiernman 1747, 355 (27. marts 1589).

begravelse, ”end andre hans lige aff adellen”.⁷¹ De havde opsat et prangende gravmæle i Vor Frue Kirke i København. Ydermere var gravmælet placeret netop på det sted i kirken, hvor kongehusets kirkelige handlinger fandt sted. Der var altså tale om en både symbolsk og fysisk indtrængen på kongemagtens område.

En lignende henvendelse rettede kongen samme år til adelsmanden Otte Ruds arvinger, da der med et ophøjet gravmæle var tale om en begravelse ”paa førster och herrer wis”.⁷² I første omgang var arvingerne blevet bedt om enten at gøre gravmælet ”lige ved jorden”, eller – hvis de ønskede et ophøjet gravmæle – at flytte det til adelsmandens sognekirke, hvor det var mindre synligt. Men inden de nåede at foretage sig noget, udstedte kongen i 1576 en forordning om ”overflødigheden” ved begravelser, som ”fast ofvergaar alle kongelige och førstelige begravelse, som tilforn er sked her udi riget”.⁷³ Som med klædedragt skred man også her ind mod ”nye påfund”, ophøjede grave, anvendelse af alabast, placeringen af gravmæler på ”iøjne-faldende” steder i kirken, ligesom man begrænsede gæsternes antal.⁷⁴

Det var formentlig også en konkret begivenhed, der i 1586 fremkaldte en forordning om begrænsninger ved adelige bryllupper. Da Henrik Rantzau i 1584 giftede sig med Anne Rosenkrantz, indbød han 394 danske adelspersoner og 110-120 holstenske.⁷⁵ Man aner brylluppets omfang, når den samlede, danske adelspopulation var på ca. 2.000 mennesker og den voksne på omkring 1.300 personer. Henrik Rantzau indbød altså 25-30 % af den danske adel til brylluppet. Det var ikke alene mange, det var også toppen af den danske adel. De indbudte ejede ca. halvdelen af landets jord.

Adskillelsen mellem kongemagt og adel var så meget mere nødvendigt, som kongen i samtiden kunne opfattes som *primus inter pares*. På nogle punkter distancerede monarken sig klart fra adelen. Da den danske konge i begyndelsen af 1600-tallet byggede Frederiksborg Slot ved Hillerød som en mere passende ramme for renæssancefyrsten end det trange, middelalderlige Københavns Slot, stod dets herregårdsagtige bygninger i kontrast til den avancerede grundplan. Slottet fik dermed karakter af en overdimensioneret herregård, der netop illustrerede kongemagtens kapacitet og distancen til adelen.⁷⁶ Her kunne ingen adelsmand følge med. Men ved en række lejligheder pyntede kongen sig med lånte fjer og lånte statusbetonede effekter af undersåtterne.

Men adelen kunne også benyttes i den statslige statuskonsumtion. Der var således forskel på, om en adelsmand optrådte som privatperson eller i kongens og rigets tjeneste – som del af den repræsentative offentlighed. I Danmark blev det så-

⁷¹ Nielsen 1872-1887, bd. IV 1879, 617f.

⁷² Sst., 619.

⁷³ Secher 1887-1918, bd. II 1889-1890, 37.

⁷⁴ Sst., 39.

⁷⁵ Petersen 1996, 33.

⁷⁶ Heiberg 1988, 76.

ledes kun tilladt adelige, der tjente ved hoffet, at bære guld- og sølvsnore på tøjet.⁷⁷ Ved udsendelsen af danske gesandter fik disse besked på at "staffere" sig, så de kunne være deres land og dem selv til ære.⁷⁸ I Danmark var adling en sjældenhed, og de få adlede var for det meste diplomater, der skulle ligestilles med deres udenlandske kolleger. Denne mekanisme fik et underfundigt forløb m.h.t. Peder Vibe, der var residerende gesandt i Paris. Han blev således optaget i den franske adelstand i 1634, inden han samme år blev optaget i den danske.⁷⁹

En del af adelens luksuskonsumtion bidrog således til at kaste glans over monarkiet. Samtiden var fuldt på det rene med, at det krævede en begrundelse, at kongemagten dels gik i spidsen m.h.t. overdådighed, dels indskærpede mådehold for undersåtterne. De danske kroningsceremonier i 1596 udtrykte dette paradoks, når festlighederne og pragten skulle demonstrere kongens magt over for undersåtterne, samtidig med at ceremonierne understregede kongens ydmyghed over for Gud. Den adelige landsdommer, Claus Pors, var i sin bog *Levnedscompass* (1613) helt på linje med den officielle politik, da han fremhævede, at de velhavendes konsumtion dannede et (skadeligt) forbillede for de fattige; men at det var rimeligt, at fyrster adskilte sig fra andre i klædedragt.

Kongemagtens udnyttelse af adelens luksus som del af den repræsentative offentlighed indgik i en statslig statuskonsumtion. Til en vis grad kan man overføre menigmands "iøjnefaldende forbrug", der gav en veldefineret plads i et socialt hierarki, til forholdene mellem de europæiske lande på den internationale scene. Flere af mekanismerne på stænder- eller individplan genfindes på statsplan – nu blot i en international arena. Statuskonsumtion på statsligt plan var også en kamp på symboler, der tildelte de respektive lande en plads i det internationale hierarki. Ikke mindst her var symbolerne foranderlige, underkastet ændringer i mode, som man ikke kunne påvirke, og med smag som kulturbestemt kan man heller ikke forvente enighed om symbolernes udsagn og værdi, fordi der ikke nødvendigvis var enighed om koderne. Gesandtscabsrejser fik sammen med handelsamkvem, studie- og dannelsesrejser en bredere kulturformidlende funktion. Men til forskel fra statuskonsumtionen på individ- og standsniveau, bevirkede kulturelle forskelle, at de udsendte koder ikke nødvendigvis blev forstået i den rette ånd, ligesom man ikke kunne "nulstille" moden.

På statsligt plan kan man som minimum udpege følgende markører for status: landets og kongeslægtenes ælde og heroiske fortid, hoffets pragt, landets kulturelle stade, adelens dannelsesniveau og fremtræden (som en del af den repræsentative offentlighed) og landets militære styrke. På statsligt niveau havde pragtudfoldelsen en veldefineret funktion, nemlig at værne om rigets prestige. Som fremhævet

⁷⁷ Secher 1887-1918, bd. III 1891-1894, 536. Ifølge Koldingrecessen fra 1558 var det kun tilladt kongehusets medlemmer at bære guld- og sølvsnore.

⁷⁸ Se f.eks. Frøsig 1969, 377-402.

⁷⁹ Friis 1984, 475-476.

af Nils Runeby måtte man føre en prestigebetonet politik og leve op til europæisk standard, hvis man ville tages alvorligt af omverdenen.⁸⁰ Og landet blev til stadighed vurderet af den europæiske omverden.

Da handelshuset Fuggerne (i Augsburg) i 1567 sendte en agent til Danmark for at beskrive landet, omtalte han de danske mænd som klædt "paa den gamle Manér", og kvindernes kjoler var, "saaledes som man i gamle Dage gik klædt herude".⁸¹ Barneføds og begravelser blev fejret med pragt; men for sidstnævntes vedkommende blev der gjort forskel mellem stænderne.⁸² Han hæftede sig ved befolkningens drikkeri. Man drak kun øl, der fik prædikatet "en ond, sur og stærk drik", og danskerne var et ondt og slyngelagtigt folk, "meget grove og barbariske, langt værre end sacherne".⁸³

Et par menneskealdre senere – i 1634-35 – besøgte franskmanden Charles Ogier Danmark og Sverige som sekretær for den franske gesandt D'Avaux. Som vant til at vurdere etikette og pli kan hans beretning ses som en trænet iagttagers bedømmelse af de nordiske lande efter fransk målestok. Han lagde mærke til orlogsskibene, hoffernes pragt, men også til adelens dannelsesniveau. I Danmark deltog han i 1634 i den udvalgte prins Christians bryllup, Det store Bilager, og her måtte kun en enkelt dansk adelsmand beskæmmet trække sig tilbage p.g.a. manglende fransk-kundskaber. Ogier fandt den danske adel så velbevandret i videnskab og sprog, at man næppe anså den for en sand adelsmand, der ikke havde studeret.⁸⁴ Han fremhævede kongefamiliens prægtige og moderigtige (dvs. franske) tøj, prinsens smykkebesatte sværd og overdådigheden under festlighederne. Statslig statuskonsumption havde en rationel begrundelse og en veldefineret funktion, når landene skulle leve op til en europæisk standard for at blive taget alvorligt.

SAMMENFATNING

Perioden 1536-1660 har i Danmarks historie fået etiketten "adelsvældens tid" p.g.a. adelens privilegerede stilling. Politisk – og i andre henseender – fremstod adelen som en elite. Eliteforskningen har gennemgået flere stadier, men mange undersøgelser drejer sig om elites sammensætning og selvforståelse. Helt centralt bliver det, hvordan en elite udøver sin magt, manifesterer sig, reproducerer sig og tilpasser sig til ændrede samfundsforhold.⁸⁵ I den sammenhæng får luksusforbrug og lovgivningen imod den en helt central plads.

Danmark oplevede i adelsvældens tid en tæt lovgivning, der ned til mindste detalje regulerede de enkelte stænders forbrug af tøj, smykker og ved gæstebud. Lovgivningens detaljeringsgrad gav den et både bizart og urealistisk præg. Selv om der

⁸⁰ Runeby 1980, 11.

⁸¹ Fabricius 1917, 250.

⁸² Sst., 252.

⁸³ Sst., 274.

⁸⁴ Clausen & Rist 1914/1969, 113.

⁸⁵ Det er problemstillingen i Andersson m.fl. 2003, 13.

voksende et stort og forgrenet kontrolapparat frem, indicerer de gentagne udstedelser af forbuddene en manglende efterlevelse. Det skyldtes ikke kun statsmagtens begrænsede administrative kapacitet, men også at bestemmelserne negligerede nye samfundsstrukturer eller rettere at bestemmelserne på symbolsk plan skulle modvirke ændringer.

Når lovgivningen definerede en sædvanlig og passende dragt for hver stand og et passende forbrug ved gæstebud uanset økonomisk formåen, havde lovgivningen et urealistisk præg. Lovene, der blev oplæst fra kirkernes prædikestole over for en menighed, der sad efter status, kan umiddelbart opfattes som en statslig socialdisciplinering. Men initiativerne til lovene kunne også komme nedefra og afspejler en række af de gennemgribende strukturændringer, der prægede 15-1600-tallet. Bl.a. de ændrede økonomisk-sociale forhold i samfundet, hvor en opstigende borgerstand efterlignede adelens symboler. Denne indtrængen i adelens symbolfællesskab udløste en intens kamp på symboler, hvor datidens stænder- og privilegieskel blev understøttet af luksuslovenes stændergraderende forbrug. Symboler signalerede dels fællesskab med standsfæller, dels distance til andre stænder.

For en økonomisk opstigende borgerstand var et luksuspræget forbrug noget offensivt, der signalerede ambitioner og krav om magt. For adelen kunne et sådant forbrug og en lovfæstet graduering af det efter stand omvendt være en defensiv foranstaltning, hvor adelen symbolsk søgte at fastholde en status, der i andre henseender var ved at krakelere under standens vanskelige og sårbare omstilling fra kriger- til embeds- og tjenesteadel. Mens den tidligere skulle forsvare riget, skulle den nu i en bredere betydning tjene riget og kongen. De gennemgåede instrukser og leveregler peger på en socialisering og reproduktion med dette indhold.

Adelen søgte at tilpasse sig et nyt dannelsesideal, hvor den bl.a. på udlandsrejser erhvervede kvalifikationer til civil statstjeneste. På reformationstiden havde rejserne oftest et militært sigte (gudsfrygt og rytteri), men ved 1500-tallets slutning blev militærrejser undskyldt med manglende boglig interesse.⁸⁶ Det ændrede dannelsesideal afspejlede sig også i afbildninger på ligsten, der tidligere gengav stereotype krigere, men som efterhånden rummede individualiserede gengivelser af adelsmænd, der havde udskiftet rustning og harnisk med civilt tøj.⁸⁷

Første halvdel af 1600-tallet var præget af den danske adels svindende, militære betydning, der medførte, at dens omfattende privilegier måtte begrundes på anden måde. Denne omstilling fra kriger- til godsejer- og embedsadel og til et ændret dannelsesideal, krævede ofte kvalifikationer, der måtte erhverves i udlandet. I praksis havde adelen frem gennem 1600-tallet tilegnet sig et andet dannelsesideal, men dels var der ikke i samfundet almindelig konsensus om adelens civile funktioner som begrundelse for standens privilegerede stilling – i håndfæstningen var adelsprivilegierne fortsat militært begrundede – dels havde adelen vanskeligt

⁸⁶ Gjellerup 1873-1874, 24f.

⁸⁷ Sst., 28.

ved at monopolisere embedsbesættelse og uddannelse. Understændernes kritik af adelen rettede sig mod standens mangelfulde forsvar, og m.h.t. embeder ønskede borgerstanden besættelse efter kvalifikationer – uanset stand. Meritokrati rummer egalitære træk, og borgerne havde på udlandsrejser erhvervet kvalifikationer, der kunne sammenlignes med dem, unge adelsmænd fik udenlands – og hvor adelsmændene ofte var ledsaget af en borgerlig præceptor.

Borgerliges luksusforbrug og indtrængen i adelens symbolfællesskab viste en økonomisk og kvalifikationsmæssigt opstigende borgerstand med krav om magt, mens luksuslovene bl.a. forsøgte at fastfryse en passende standsdragt, der dels skulle hindre en kamp om symboler, dels fastholde hver enkelt stands symbolfællesskab og dermed afstanden til andre stænder. Som fremhævet af den aristokratfordømmende historieskrivning kuldsejlede adelen under sin funktionelle omstilling fra kriger- til embeds- og tjenesteadel, men af andre grunde end den degeneration, de pegede på.⁸⁸ Under disse samfundsstrukturelle ændringer havde luksusforbruget og lovgivningen mod den en vigtig rolle ved at forsvare de eksisterende skel i samfundet.

Luksuslovene forsvandt ikke med adelsvældens fald i 1660. De fortsatte under enevælden, nu blot graderet efter rang. Luksuslovene blev ophævet i slutningen af 1700-tallet.

⁸⁸ Sst., 26, 29-31. Gjellerup fremhævede dels, at borgerstanden havde fået et forspring på det uddannelsesmæssige område, som adelen var nød til at indhente, dels problemet med i praksis at udøve andre former for statstjeneste end den forsvarspligt, der begrundede standens privilegier. Nok så vigtigt kunne en degenereret adel ikke løfte opgaven. Krigeradelen var ikke faldet i Kalmarkrigen, men var segnet om ved drikkebordet.

Litteraturliste

- Andersson, Bo & Schade, Richard E. (eds.) 1996, *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600-1700*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Germanistica Upsaliensia vol. 35. Uppsala.
- Andersson, Gudrun m.fl. (red.) 2003, *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900*. Uppsala.
- Bourdieu, Pierre 1984, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Fransk udgave 1979.
- Bogucka, Maria 1976, "L'Attrait" de la culture nobiliaire", *Acta Poloniae Historica* 33, 23-41.
- Bricka, C.F. & Fridericia, J.A. (udg.) 1883-1885/1969, *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Brev*, bd. V. København: Rudolph Klein / Selskabet til udgivelse af kilder til dansk historie.
- Clausen, J. & Rist, P.F. (udg.) 1914/1969, *Det store bilager i Kjøbenhavn 1634*. Memoirer og Breve XX. København: Nordisk forlag.
- Elias, Norbert 1983, *The Court Society*. Oxford. Tysk udgave 1969.
- Ekstrand, Gudrun (red.) 1984, *Tre Karlar Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stkh.
- Ekstrand, Gudrun 1988, "The Making of a Civilized Nation. Nation-building, Aristocratic Culture and Social Change", i: Losman m.fl. 1988, 103-131.
- Englund, Peter 1989, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället*. Stkh.:Atlantis.
- Erslev, Kr. (udg.) 1883-1890, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, bd. I-III. København: Rudolph Klein.
- Fabricius, Knud 1917, "Et besøg i Danmark for 350 år siden", *Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie* 1. Årg. København, 193-206, 241-254, 265-278.
- Friis, Astrid 1984, "Mikkel Vibe", i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 15. København, 474-475.
- Frøsig, Hanne, "I fløjel eller vadmel", i: Steensberg 1969, 377-402.
- Gjellerup, S.M. 1873-1874, "Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660", *Historisk Tidsskrift* 4. Rk.: 4. København, 1-42.
- Heiberg, Steffen 1988, *Christian 4. Monarken, mennesket og myten*. København: Gyldendal.
- Hougaard, Jens m.fl. (red.) 1983, *Dansk litteraturhistorie bd. 3: 1620-1746, Stænderkultur og enevælde*. København: Gyldendal.
- Hunt, Allan 1996, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Laws*. New York: St. Martins.
- Hurd, Madeleine, Olsson, Tom, Öberg, Lisa (red.) 2005, *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*: Södertörn Studies in History I. Malmö: Carlssons Bokförlag.
- Ingesman, Per og Jensen, Jens Villiam (red.) 2001, *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Janzon, Kaj 1999, "Överdåd på kredit – ett rationellt val? Några problem kring högadelns ekonomiska verksamhet i Sverige under 1600-talets första hälft". (Sw.) *Historisk Tidsskrift*, 197-226.
- Jespersen, Leon, "Forbuds-Danmark anno 1600", *Siden Saxo* 1990:4, 26-34.
- Jespersen, Leon 1994, "Christen Skeels rejseinstruks 1652. Adel, uddannelse og standsfunktion under adelsvælden", *Historie*, 249-272.
- Jespersen, Leon, "Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet – en skitse", i: Nilsson & Ramsay 1997, 169- 195.
- Jespersen, Leon, "Adel, hof og embede i adelsvældens tid", i: Ingesman og Jensen 2001, 369-397.
- Jespersen, Leon, "Indledning om det 17. århundrede (1600-1660)", i: Ingesman og Jensen 2001, 478-496.
- Jespersen, Leon & Larsen, Christian (udg.) 2004, *Som jeg har ment mit fædreland det vel...Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659*. København.
- Kühnel, Harry (Hrsg.) 1968, *Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: Das Beispiel der Kleidung*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Larsen, Svend 1965, *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de Arhundrede*, bd. I-II. Odense: Odense Bys Museer.
- Lauremberg, Hans Willumsen 1889, *Fire Skjæmte digte i dansk Oversættelse fra 1652. Med Indledning og Noter udgivne for Universitets-jubilæets danske Samfund af Dr. J. Paludan*. København.
- Losman, Arne m.fl. (eds.) 1988, *The Age of New Sweden*. Stockholm.

- Nielsen, Oluf (udg.) 1872-1887, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. I 1872; bd. III 1877; bd. IV 1879. København.: G.E.C. Gad.
- Nilsson, Sten Åke & Ramsay, Margareta (red.) 1997, *1600-talets ansikte*. Symposier på Krapperrups borg 3. Lund: Den Gyllenstiernske Krapperrupsstiftelsen.
- Petersen, E. Ladewig 1982, "Conspicuous Consumption: The Danish Nobility of the Seventeenth Century", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1982:1, 57-65.
- Petersen, E. Ladewig 1996, "Anne Rosenkrans' og Frantz Rantzaus bryllup 1584 – adelig statuskonsumtion og social prestige", *Personalthistorisk Tidsskrift* 1996:1, 33, 23-34.
- Revera, Margareta 1984, "En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen", i: Ekstrand 1984, 113-135.
- Runeby, Nils, "Ett fostrat folk. Till frågan om Per Brahe och den nationella kulturen", i: Westin 1980, 7-17.
- Secher, V.A. (udg.) 1887-1918, *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, bd. I-VI. København.
- Simmel, Georg 1904, "Fashion", *International Quarterly*, no 10, 130-155.
- Skaarup, Bi, "Bryllupper i renæssancens København", *Historiske Meddelelser om København* 1993, 130-145.
- Skinner, Quentin 1978, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. 1. Cambridge.
- Stadin, Kekke 2005, "Stormaktsmän. Mode, manlighet och makt", i: Hurd m.fl. 2005, 31-59.
- Steensberg, Axel (red.) 1969, *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende Århundrede 1620-1720*. København: Nyt Nordisk Forlag / Arnold Busck.
- Stiernman, Anton v. (udg.) 1747, *Samling Utaf Kongl. Bref Stadgar och Förordningar angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie*, bd. I. Stkh.
- Stone, Lawrence 1965, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomner, Lennart (utg.) 1962, *Christen Skeels resedagbok*. Malmö.
- Troels-Lund, Troels (u.å.), *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. IV: Klædedragt. København: Gyldendal, Nordisk Forlag.
- Veblen, Thorstein 1899, *The Theory of the Leisure Class*. New York.
- Wade, Mara, "The Poet Johann Lauremberg and the Projects of Danish National Identity During the Reign of Christian IV", i: Andersson & Schade 1996, 91-101.
- Westin, G.T. (red.) 1980, *Braheskolan under fyra sekler. En minnesskrift*. Visingö.
- Zander-Seidel, Jutta 1968, "Ständische Kleidung in der mittelalterlichen und frühmodernen Stadt", i: Kühnel 1968, 59-75.

Utrykt materiale

Det Kongelige Bibliotek, København:

Ny Kgl. Saml., 141h, oktavo, Peregrinatoriæ prudentiæ Præcepta a Gabriel Aceleye Knudtsen 1643.

Ny Kgl. Samling 616c, IV, folio: Documenter til Christian IV's Historie: Huad aarsage Danmarchis Rige Dag for Dag forarmes, Commerciën undertrøchis och bønderne ødeleggis.

Håndskriftsamlingen, Langebeks ekscerpter nr. 162, lægget: Copie af Christen Skeels Testamente aller sidste vilje d. 19. nov. 1658 tillige Skeels testamente til M. Overberg.

Rigsarkivet, København:

Kongehusets og rigets arkiv B5d: Erklæringer og betænkninger 1648-60.

Håndskriftsamlingen I. Terkel Klevenfeldts samlinger nr. 38. Dokumenter vedrørende adelige familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott Saavelsom for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester, 1643.

Riksarkivet, Stockholm:

Magnus Durells arkiv, Danica I: Svenska beskickningars till Danmark brev och arkiv 1537-1809, vol. Nr. 43: Residenten Magnus Durells strödda beskickningshandlingar 1646-1657, lægget Strödda handlingar.

LEON JESPERSEN ER LIC. PHIL., ARKIVAR OG
SENIORFORSKER VED RIGSARKIVET, KØBENHAVN.

ABSTRACT

15- og 1600-tallets Danmark oplevede en ejendommelig lovgivning, der i detaljer regulerede folks klædedragt og forbrug ved gæstebud. Hovedformålet var at synliggøre standsforskellene ved at definere et passende forbrug for hver stand. Ved at tillade adelen andre statusudtryk end øvrige stænder bidrog luksuslovene til at opretholde standssamfundet. Men lovgivningen tjente også religiøse, statsfinansielle og andre formål. Et iøjnefaldende forbrug, forbeholdt adelen, udnyttede luksus som en markør for status. Definitionen af et passende forbrug for hver stand virkede inkluderende for den enkelte stands medlemmer, men ekskluderende for andre. Opdelingen i stænder, der nød forskellige privilegier, var begrundet i de enkelte stænders funktioner. Oprindeligt havde der været overensstemmelse mellem adelens forsvarspligt og dens statusudtryk.

Flere forhold vanskeliggjorde idéen om et passende, fast forbrug. F.eks. var klædedragt underlagt modeluner, og en økonomisk opstigende borgerstand udløste en kamp om symboler, når borgerne efterlignede adelens statusudtryk. Samtidig havde adelen et legitimitetsproblem. Standens forsvarspligt spillede ikke længere den samme rolle for landets forsvar, men legitimerede stadig dens store privilegier. Adelen tilstræbte en anden, bredere, civil form for statstjeneste, men konkurrerede også på dette felt med borgerstanden, lige som den fortsat blev bedømt ud fra forsvarsfunktionen. Luksuslovgivningen udspillede sig i – og afspejlede – disse strukturændringer.